

ADABIY MEROS

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI DAVLAT ADABIYOT MUZEYI

2024
1-son (11)

Bosh muharrir:
Jabbor Eshonqulov

Bosh muharrir o'rinbosari:
Otabek Jo'raboyev

Mas'ul kotib:
Dilnoza Rustamova

Muharrirlar:
Shahodatxon Imomnazarova
Feruza Abdurahmanova

Texnik muharrir:
G'iyosiddin O'narov



Manzilimiz:
Toshkent shahri,
Shayxontohur tumani
Navoiy ko'chasi, 69-uy
e-mail: adabiymeros@gmail.com
Tel.: (99871) 241-02-75
Jurnal 2020-yil 26-noyabrda
O'zbekiston Respublikasi
Prezidenti huzuridagi Axborot
va ommaviy
kommunikatsiyalar agentligi
tomonidan №200936238
raqami bilan ro'yxatdan o'tgan.
ISSN 2181-2500

Jurnal 2023-yil 6-dekabrda
nashrga berildi.

“Adabiy meros” ilmiy jurnali
O'zbekiston Respublikasi VM
huzuridagi Oliy attestatsiya
komissiyasining qaroriga ko'ra
(№327/6, 30.11.2022-y.) filologiya
fanlari bo'yicha PhD va DSc
ilmiy darajasiga talabgorlarning
dissertatsiya ishlari yuzasidan ilmiy
nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Tahrir hay'ati:

Ahmedova Shoira
Asadov Maqsud
Abdirashidov Zaynobidin
Barakayev Rahmatulla
Bekimbetov Azamat
Boltaboyev Hamidulla
Davlatov Olim
Jabborov Nurboy
Jo'raqulov Uzoq
Karimov Bahodir
Kamilova Saodat
Mamajonov Zokirjon
Mahmudov Nizomiddin
Mamatqulov Muzaffar
Ochilov Nasim
Pardayev Azamat
Palimbetov Kamalboy
Soriyev San'at
Sulaymonov Mo'minjon
Sabirova Nasiba
Rajabova Burobiya
Rashidova Ma'mura
Rahmonov Nasimxon
Turdimov Shomirza
Tursunov Yusuf
To'xliyev Boqijon
Tilavov Abdumurod
Sheraliyeva Mashhura
Shodmonov Nafas
Shofiyev Obidjon
Xalilova Dilbar
Hamdamov Ulug'bek
Hasanov Nodir
Hasanova Shafolat
Eshchanova Gavhar
Qalandarova Dilafro'z
Qosimov Abdug'ofur
Qobilov Usmon
Quronov Dilmurod
Qobilova Zebo
Yodgorova Mehribon
Chulliyeva Nilufar

Hakamlar hay'ati a'zolari:

Abduhalimov Bahrom (O'zbekiston)
Abdullajon Axmataliyev (Qirg'iziston)
Ayşe Yücel Çetin (Turkiya)
Açık Fatma (Turkiya)
Almas Ulvi (Ozarbayjon)
Anarboy Boldiboy (Qozog'iston)
Ahmet Bican Ercilasun (Turkiya)
Ali Duymaz (Turkiya)
Asel Isayeva (Qirg'iziston)
Baydemir Husayn (Turkiya)
Bakchiyev Talantaali (Qirg'iziston)
Basangova Tamara (Rossiya)
Demir Necete (Turkiya)
Fayzulloyev Baxtiyor (Tojikiston)
Fikrat Turkman (Turkiya)
Gurer Gulseven (Turkiya)
Vahit Turk (Turkiya)
Veli Savaş Yelok (Turkiya)
Ismat Çetin (Turkiya)
Ibrayev Shokir (Qozog'iston)
Karl Rechl (Germaniya)
Metin Ekici (Turkiya)
Mirzayeva Salima (O'zbekiston)
Ocal Oğuz (Turkiya)
Emek Uşenmez (Turkiya)
Eunkyung Oh (Koreya)
Rixsiyeva Gulchehra (O'zbekiston)
Sakaya Heroki (Yaponiya)
Sirojiddinov Shuhrat (O'zbekiston)
Sodiqov Qosimjon (O'zbekiston)
Selami Fedakar (Turkiya)
Temur Khocaoğlu (AQSH)
To'laganova Sanobar (O'zbekiston)
Zaytsev Ilya Vladimirovich (Rossiya)
O'rayeva Darmanoy (O'zbekiston)

**“ADABIY MEROS”
ILMIY JURNALI
2024-yil, №1 (11)**

USHBU SONDA:

NAVOIY ABADIYATI

Yashar Kosim. “Farhod va Shirin” dostonining qahramonlari Ozarbayjon adabiyotshunosligida.....	4
Ruzmetov Shahzodbek. “Farhod va Shirin” dostonlarida muqaddimaviy boblar qiyosi.....	10

MATNSHUNOSLIK VA ADABIY MANBASHUNOSLIK

Jo‘raboyev O. “Mubayyin” va “Aruz risolasi”ning yangi aniqlangan qo‘lyozmalari haqida.....	18
Madraimov A. Temuriylar davri rasm san‘ati rivojida Alisher Navoiy asarlari qo‘lyozmalariga ishlangan miniatyuralarning tutgan o‘rni.....	25
Axmadaliyev L. Po‘latjon Qayyumiy tazkiralarda Firoqiy ijodining yoritilishi.....	34

JADID ADABIYOTI

Xolikova N. Jadid she‘riyatida xotin-qizlar ma‘rifati.....	43
Fayziyeva S. Jadid tanqidshunosligida Shekspir ijodi tadqiqi.....	55

OLTIN BESHIK

Bekiroğlu H. Turk dostonlari va Alpomish dostoni variantlaridagi qanotli ot obrazi.....	58
Eshonqulov J. Baxshi obrazining badiiy talqini.....	70

TANQID VA TAHLIL

Rajabova B. Uvaysiyning radif qo‘llash mahorati.....	77
Raimova S. Imom Moturidiy siymosining badiiy talqini.....	82
Abduraxmonova F. Yor-yor va o‘lan janrlarining qiyosiy-tipologik tadqiqi.....	86
Hazratqulova E. “Boburnoma”ning Anneta Beverij tarjimasida madaniy-adabiy muhitga oid qaydlar..	94
Abdullayeva U. Ijroviy lirikada badiiylik moduslari ifodasi.....	103
Asqarova M. Adabiy jarayonda portret yaratish muammosi (Oybek ijodi misolida).....	109
Chuliyeva N. Absurd asarda zamon va makon tasviri.....	113
Zaripova R. “Puankare” da ruhiyatning o‘ziga xosligi.....	118
Axmedova K. O‘zbek adabiyotida muvashshahnavislik.....	123

TILSHUNOSLIK

Hakimov D. Ilmiy til – tilning umrboqiyiligini ta‘minlovchi asosiy vosita.....	126
Yuldashxonov J. London va Toshkent mikrotoponimlarining tipologik tahlili.....	132

FANIMIZ FIDOYILARI

BOQIJON TO‘XLIYEV 70 YOSHDA

Fayzulloyev B. O‘zlikni anglash saodati (Professor Boqijon To‘xliyev faoliyatiga qisqacha chizgilar)...	137
--	-----

ADABIY MANBALAR XAZINASIDAN

Shaymardanov T. Saidahmad Siddiqiy-Ajziyning tarjimonlik faoliyati.....	142
Dehkanov Q. “Kulliyoti Sa‘diy” bir qo‘lyozmasining manbashunoslik tadqiqi.....	154

NODIRA XOLIKOVA,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU doktoranti, filologiya fanlari nomzodi

JADID SHE’RIYATIDA XOTIN-QIZLAR MA’RIFATI

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshida Ismoil Gaspirali rahnamoligidagi tatar va o‘zbek jadid shoirlarining xotin-qizlarni o‘qitish ishlari, yangi usuldagi savodxonlik maktablarini ochish va ilm-ma’rifat mavzusining she’riyatdagi manzarasi tahlilga tortilgan. Unda Ismoil Gaspirali, Jamil Kermenchikli, Najib Oja Fozil, Zokir Rameyev, Anbar Otin, Nozimaxonim, Avloniy, Fitrat, Hamza, Cho‘lpon kabi ijodkorlarning mavzuga doir she’rlari keltirilib, ayrim adabiyotshunos va tarixchi olimlarning tadqiqotlariga murojaat qilingan. Shuningdek, ilk o‘zbek xotin-qizlari jurnali “Yangi yo‘l”da nashr etilgan maqolalar, xususan, ilk o‘zbek aktrisasi Ma’suma Qoriyevaning mutaassiblik va ilmsizlik ofatiga bag‘ishlangan maqolasi haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Olami nisvon, Xotinlar o‘lkasi, Yangi yo‘l, Sharq qizi, qo‘qonlik Tojiya, xotin-qizlar maorifi, Xosiyat Tillaxonova, Maryam Sultonmurodova, Sobira Xoldorova.

Аннотация: В данной статье анализируются стихи татарских и узбекских поэтов-джадидов на тему обучения женщин, открытия новометодных школ грамотности и просвещения в конце XIX и начале XX веков под руководством Исмаила Гаспринского. Цитируются стихи на данную тему таких авторов, как Исмаил Гаспрали, Джамиль Керменчикли, Наджиб Оджа Фозил, Закир Рамеев, Анбар Отин, Назимахоним, Авлоний, Фитрат, Хамза, Чулпан, а также упоминаются исследования некоторых литературоведов и историков. Также обсуждаются статьи в первом узбекском женском журнале “Янги йул”, в частности, статья первой узбекской актрисы Маъсумы Кориевой о бедствии фанатизма и невежества.

Ключевые слова: Мир женщин, Страна женщин, Новый путь, Дочь Востока, Таджики из Коканда, женское образование, Хосият Тиллаханова, Марьям Султанмуродова, Собира Холдорова.

Annotation: This article analyzes the poems of Tatar and Uzbek Jadid poets on the topic of women’s education, the opening of newfangled schools of literacy and enlightenment in the late XIX and early XX centuries under the leadership of Ismail Gasprinsky. Poems on this topic by such authors as Ismail Gaspraly, Cemil Kermenchikli, Najib Oja Fawzil, Zakir Rameev, Anbar Otin, Nazimakhonim, Avlony, Fitrat, Hamza, Chulpan are quoted, and studies by some literary critics and historians are also mentioned. Articles in the first Uzbek women’s magazine are also discussed “New way”, in particular, an article by the first Uzbek actress Masuma Korieva about the scourge of fanaticism and ignorance.

Keywords: World of women, Country of women, New way, Daughter of the East, Tajiya from Kokand, women’s education, Khosiyat Tillakhanova, Maryam Sultanmurodova, Sobira Holdorova.

XX asr oxiri – XX asr boshi milliy shoir va ijodkorlarning bosh mavzularidan biri xotin-qizlarning ilmi, madaniyatli, o‘qimishli bo‘lishiga qaratilgan edi. Ayollarning savodsizligi va ilmsizligi o‘lka ziyolilarini tashvishlantirgan.

Turkiston o‘lkasini savodsizlikdan xalos qilishning yangicha usuli eskicha o‘qitish usulidan voz kechib, yevropacha o‘qitish tartibini joriy etishdan iborat edi. Bu tartibni birinchilardan bo‘lib boshlab bergan ma’rifatparvar inson, jadid ziyolilarining otasi sanalmish Ismoil Gaspirali bo‘ldi. U ham yevropacha, ham mahalliy, ham milliy ta’lim jihatlarini uyg‘unlashtirib, yangicha o‘qitish usulini tavsiya qildi. Chunki mavjud o‘qitish tartibi zamon talablariga javob bermas edi.

Ismoil Gaspirali amalga oshirishni istagan va sa’y qilgan muhim ishlar sirasida xotin-qizlarni o‘qitish va musulmon ayolini ta’lim-tarbiya qilish masalasi bor edi. U shunday deydi: “Islom tarixining ilk asrlarida musulmon ayoli o‘ta muhim o‘rin egallagan edi. Xo‘sh, endi-chi, insof va vijdon bilan ayting-chi, hech nimani bilmaydigan, ilm-fan, hayot, haq-huquqdan mosuvo hozirgi ayollar Islomning ilk davridagi ayollariga o‘xshaydimi?” [10. 58].

Anbar Otin ayollarning millat kelajagida betakror o‘rni borligini “Risolai falsafai siyohon” (“Qarolar falsafasi risolasi”) asarida qat’iy ta’kidlaydi: “Zamonlar kelurki, albatta, bu zamonlar ajib afsona bo‘lur va bu zamondagi xusumat yo tuhmat o‘tidin nishon qolmas. Bir zamone bo‘lurki, kamina mushtipar kabi mazlumalar olijanob, orzu qilg‘ondan ziyoda bo‘lur. Ul zamonda barcha xalq sohibjamol bo‘lur, ul zamonda ayollar har qancha husn va latofat ila ozod yururlar va alarg‘a hech kishi ola ko‘z ila yomon nazar solmas. Sababki, har erkak o‘z suyar yori va sohibjamol vafodori ilan mamnun ro‘zg‘or kechurgay. Ul vaqt qizlar ilmi dunyoviy tahsilig‘a muyassar bo‘lub, irfon taxtida qaror topib, ellar va ulug‘lar safig‘a doxil o‘lurlar” [7. 157-158]. Muallif o‘zi yashagan davr va zamondagi, tuzumdagi jaholatni, zulmni qoralar ekan, xotin-qizlar manfaatlarini himoya qiladigan tuzumni, yakka nikohga asoslangan oilani, ayollari zamonaviy ta’lim olib rivojlangan jamiyatni orzu qiladi.

Ijodkorning mavjud real hayotni inkor qilish orqali orzu-istaklarini ifodalash usuli Abdulla Avloniy ijodiga ham xosdir. Uning “Oila munozarasi” she’rida jamiyatda uchrayotgan muammolar oila a’zolarining ziddiyatli munosabatlari orqali ko‘rsatilgan. She’rda maktabni targ‘ib qiluvchi, zamon yangiliklaridan boxabar shaxs – er obrazi ijodkorning ideali bo‘lib xizmat qilgan bo‘lsa, xotini, ya’ni ona obrazi esa eskicha qarashga ega, “o‘qiganlar beixlos bo‘ladi”, degan aqida tarafdori bo‘lgan qahramon. Aslida bu 15 bandli dialog-munozarada oila ramziy mazmunga ega. Agar oila Turkiston deb talqin etilsa, ko‘z oldimizda qanday manzara hosil bo‘lishi mumkin? Bil’aks, er-u xotin bir maslak va matlabda, farzandlari baxtu saodati, istiqboli, farog‘ati yo‘lida birlikda harakat qilishlari lozim. Bu munozarada esa er va xotinning dunyoqarashi, orzu-istaklari o‘rtasida katta tafovut bor. Avloniy farovon kelajak garovi sifatida ilmning, mukammal odob-axloqning, xususan, ayolning ma’rifatli bo‘lishi zaruriyatini uqtiryapti.

1903-yilda “Tarjimon” gazetasida chop etilgan Gaspiralinig “Xotinlar” asari (ocherk) Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lponning Semiramida, Kleopatra haqidagi she’rlarini yozishga turtki bo‘lgan bo‘lishi ehtimoli katta. Va umuman bu asardagi xotin-qizlarning Islomgacha va Islomdan keyingi haq-huquqlari, Yevropa va Osiyo ayollarining farqi, mashhur ayollar haqidagi qiziqarli ma’lumotlarning barchasi o‘zbek jadid ziyolilari uchun ma’rifiy qo‘llanma vazifasini o‘tagan bo‘lsa, ajab emas. Gaspiralinig urg‘ulashicha, ayollarning asosiy vazifasi – ona bo‘lish, rafiqalikdan iborat. Erkaklar esa otalik va erkak bo‘lish majburiyatiga ega. Turmush qurgandan so‘ng, ayol turmush o‘rtoq va onaga aylanadi. Oilaviy hayotda u turmush o‘rtog‘iga g‘amxo‘rlik qilishi, taom tayyorlashi, uyni saranjom-sarishta qilishi lozim. O‘z navbatida, erkak kishi oilasi uchun moddiy jihatdan to‘kislik yaratishi, pul topishi talab etilsa, ayol erining daromadini oila farovonligi uchun oqilona boshqarishi lozim [12. 216-231].

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida musulmon Sharqining yangi uygʻonish davrida ayollarning ozodligi eng muhim masalalardan biri edi. Eng boshidanoq ayollar masalasi “Tarjimon” gazetasi-da yetakchilik qildi. 1887 va 1891-yillarda Gaspirali ayollar uchun davriy nashr ochishga urindi. Ammo bu urinishlar Peterburg amaldorlari tomonidan rad etildi va muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Gaspirali asaridagi ayollar masalasi uning “Dor ur-Rohat musulmonlari” va “Xotinlar oʻlkasi” utopik romanlarida yaqqol ifodalangan. Birinchi asarida u ayolni barcha masalalarda erkak bilan tenglikda tasvirlaydi. U qozi ayol obrazini yaratadi, sudda uning roziligisiz oilaviy janjal yoki ayollar masalasi hal qilinmaydi va qonuniy kuchga ega boʻlmaydi. Ikkinchi asarda Gaspirali ayol oʻrnida erkakni koʻrsatadi, yaʼni muallif ularning ijtimoiy rolini almashtiradi. Bu mamlakatda erkak hijobda yuradi, bolalarni tarbiyalaydi, taom tayyorlaydi, kir yuvadi, ayol esa hamma narsada hukmronlik qiladi. Bu bilan u musulmon ayolning jamiyatdagi haqiqiy mavqeyini koʻrsatishga uringan va bu masalani umummuhammaka qoʻygan.

Ismoil Gaspiralinining “Dor ur-Rohat musulmonlari” asari xayoliy-sarguzasht asar boʻlish barobarida jannatmakon mamlakatni jonli tasvirlab, bir-biridan qiziq sarguzasht va ajoyibotlarga boyligi uchun kitobxon qalbini hayajonga toʻldirib, gʻayrat-shijoatga boshlaydi. Adibning mahorati yana oʻz orzu-xayollarini, tarixiy fakt va voqealarni asarga badiiy sintez qilganidadir. Chunonchi, bir paytning oʻzida muallifning gʻoyasi ham, tarixiy haqiqatlarni ham, shuningdek, goʻzal bir oʻlka tasvirini ham koʻrgandek boʻladi kishi. Asarda yozuvchi eʼtiborini qaratgan xarakterli qirra – xotin-qizlar boʻlib, ularning erkaklar bilan barobar taʼlim olishi, turmush-maishatda haq-huquqlari teng boʻlishi, ayniqsa, ular orasida qozi xotinlar borligi – na Toshkentda, na Farangistonda yoʻq odatlar edi. Gaspirali urgʻu bermogʻchi boʻlgan masala ayni shu – xotin-qizlar emansipatsiyasi edi.

“Xotinlar oʻlkasi” asari ham mulla Abbos Fransaviy sayohatining davomi sifatida hikoya qilingan boʻlib, unda tasvirlangan. Xotinlar oʻlkasi, xotin-qizlarni haddan ziyod “erkaklashtirish”ga qarshi ekanining belgisi sifatida namoyon boʻlgan.

Xotin-qizlar erksizligi nafaqat Sharqda, balki butun dunyoda ommaviy tus olgan edi². Bular orasida eng achinarlisi Xitoy ayollarining qismati boʻlgani Turkistondagi eng birinchi ayollar jurnali “Yangi yoʻl”ning 1927-yil 2-sonida chop etilgan A.L. ismli muallifning “Xitoy xotin-qiz-

² Insonlar oʻtroq turmush tarziga oʻtganlaridan soʻng, davlat va jamiyat qurishni boshladilar. Xitoy, Hindiston, Bobil, Fors – qadimgi sivilizatsiyalar. Mazkur sivilizatsiyalarda ilm-fan va madaniyatning maʼlum tarmoqlari rivojlangani holda kundalik turmush tarzining ajralmas qismi sanalgan baʼzi jihatlar butkul beeʼtibor qoldirilgan. Jumladan, ayollar mavqeyi. Qadimgi Xitoy, Hindiston va Forsning urf-odatlar va madaniyati ayollarni past darajaga qoʻygan. Ayollar erkaklarga berilgan huquq va erkinliklarning oʻndan biriga ham ega boʻlmagan. Ular mulk, shaxsiy erkinlik va taʼlimdan mahrum etilgan. Qadimgi xitoyliklar bu borada shu darajaga yetganki, ularning fikricha, ayol kishiga yurishning hojati yoʻq. Shu bois qizlarga oyogʻi oʻsmasligi uchun bolaligidan maxsus poyabzal kiydirilgan va bu maʼlum davrda anʼanaga aylangan. Ushbu anʼana tufayli ayrim xitoylik ayollar nogiron boʻlib qoladilar. Qadimgi Hindistonda yangi tugʻilgan qizlarni boʻgʻib oʻldirish holatlari uchragan, beva qolgan xotinlar erining oʻlimidan keyin gulxanda yondirisha anʼana tusini olgan. Zahiriddin Muhammad Boburning shimoliy Hindistonni egallaganidan soʻng amalga oshirgan dastlabki islohotlaridan biri ushbu anʼanani bekor qilishi boʻlgan. Biroq, uning koʻrinishlari hozirda ham Hindistonda uchrab turadi. Qadimgi Forsning oʻziga xos anʼanalariga koʻra, odatda, ayollar uydin tashqariga chiqarilmagan va erkaklar bilan bir dasturxon atrofida ovqatlanishi mumkin boʻlmagan. Shu bilan birga, ayollar uchun taʼlim olish shart emas deyilgan. Bu anʼanalarni keyinchalik oʻrgangan zamonaviy Yevropa olimlari Sharq ayollarining erkinlik, oʻqish va taʼlim olish huquqlaridan mahrum ekanligida Islomni ayblaydi. Koʻp musulmonlar bu narsalarni Islom meʼyorlari deb oʻylashlari sharmandali holat. Va yevropaliklar ham shunday xulosalar chiqarishi notoʻgʻri. Aslida musulmon ayollari va osiyolik ayollar oʻrtasida togʻdek farq mavjud. Qolaversa, Yevropaning oʻzi ham oʻrta asrlar johiliyatida biror davlatdan qolishmagan. Mana shunday oʻrta asrlar jaholatida insoniyatga Islom kirib keldi va koʻp masalalar qatorida ayollar huquqini ham tikladi: yosh qizchalarni tiriklayin koʻmish taqiqlandi, taʼlim olish, merosga haqdorlik, oʻz mulkini erkin tasarruf etish huquqlari berildi, turmush qurishda ayolning roziligi oʻz ixtiyoriga berildi. Hatto yangi asrlar davrida ham Yevropada olimlar “ayollarning qalbi bormi?” degan savolni muhokama qilishgan. Ayollar kuniga 12-16 soatlab mehnat qilishgan va erkaklardan ancha kam ish haqi olishgan. Ayollarga nisbatan bundan ortiq masxaralash boʻlmasa kerak. Faqat milodiy ikkinchi mingyillikning soʻnggi asrlariga kelib Yevropada taʼlim va sivilizatsiya darajasi rivojlandi va shunga mos ravishda ayollarning haq-huquqlari erkaklar huquq va erkinliklari bilan tenglashdi. (Qarang. <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-zhenschiny-v-videnii-ismaila-gasprinskogo-perevod-na-russkiy-yazyk-ocherka-i.-gasprinskogozhenschiny/viewer> Абибуллаева Э. Роль женщины в видении Исмала Гаспринского (перевод на русский язык очерка И. Гаспринского “Женщины”) Крымское историческое обозрение, 2015, № 1. – С. 216-231).

lari: eski odat qurbonlari” maqolasida yozilgan: “Xitoy xotin-qizlarining qulluqda qolishlari, shu darajaga kelib yetdiki, ular odatga bo’yunsunub, o’zlarini mayiblandiradurlar. Xitoy xotini eriga to’la ravishda bo’yunsung’on qul bo’lishig’a qaramasdan, uning ko’nglini topish uchun o’zining badanini mayiblandirishga majburdir. Qiz bolalar tug’ulg’on zamon uning oyog’ini yog’och qoliplarga solib qo’yish odat bo’lib qolg’on. Bu qolip bilan oyoqlarini siqib, yaramas tuyoq shakliga kirgizib qo’yodirlar. Xitoy xotini unday tuyoqlarda juda qiyinlik bilangina yura oladir. Hatto qattiqroq shamolda ham yura olmaydurlar. Chunki shamol ularni tikka qo’yilg’on yog’ochni yiqitqon kabi yiqitib yuboradur. Bu odat 1911nchi yilda nashr qiling’on maxsus inqilobiy qonun bo’yicha qiling’on bo’lsa ham, ba’zi bir eski fikrdan qaytmayturg’on ota-onalar shu kunga qadar eski odatni tashlamasdan o’z bolalarini mayiblashda davom qiladurlar. Dunyoda eng qiyinlik bilan yoshog’on va qul qatorida hisoblang’on Xitoy xotinidir. Xitoy xotinlari erga tekkandan keyin uch yil ichida o’g’ul bola tug’ub bermasalar, erlari ularni yana otasig’a qaytarib berishga yoki ko’chaga haydab chiqarishg’a haqlidirlar. Faqat keyingi vaqtlardag’ina o’qug’uchi (student) yoki ziyoli otalarning qizlari ko’b kurashlar natijasida o’zlari xohlag’on kishiga kiyovga chiqish huquqig’a ega bo’ldilar. Ularda xizmat qilib, pul topadurg’on xotin-qizlar topqan pullarini o’zlarining xojayinlari bo’lg’on ota yoki erlariga keltirib berishlari kerakdur. Xitoydan boshqa hech bir mamlakatda xotin-qizlarni sotish odati yo’q. Xitoy oilasining otasi hali bo’yi yetishmagan yosh qizlarni fabrikaga yoki fahshxonaga ko’b pul barobariga sotib yuborib, yo bo’lmasa muvaqqat foydalanish uchun boy ajnabiylarga ko’tara sotib yuboradur” [1. 29-30].

Turkiy musulmon dunyosidagi ayollar uchun birinchi maxsus nashr “Olami nisvon” (“Ayollar dunyosi”) jurnalining mas’ul muharriri Gaspiralinining qizi Shafiqqa Gaspirali bo’lgan. Unda Islomda ayollar va erkaklarning tengligi, ilm-fan va ta’lim, nikoh va oila institutini isloh qilish kabi keng tarqalgan muammolar aks etgan. Bundan tashqari, jurnal o’quvchilarni boshqa mamlakatlardagi ayollarning hayoti va kundalik hayoti bilan tanishtirdi. Masalan, “Kavkaziya’dagi musulma xonimlar” maqolasidagi faktlarni taqqoslash asosida Turkiston ayollari ijtimoiy ahvolidning umumiy manzarasini tasavvur qilishimiz mumkin: “Kavkazdagi musulmon ayollar ham jaholat ummoniga g’arq bo’lishgan. Ilm haqida gap-so’z yo’q. Ularda ma’rifatga qiziqish yo’q. Ularning hayoti paypoq to’qish, kiyim tikish, oshxona ishlarini bajarish yoki shunchaki bekorchi o’tirishdan iborat. Ularning bolalar tarbiyasi bilan ishi ham, erlari bilan ham ishlari yo’q, qo’shnilari bilan yaqin munosabati yo’q. Ular baqirib gapirishadi, tartib, adab haqida tasavvurga ega emaslar. Kavkaz musulmon ayollari faqat tilla taqinchoqlar, kiyim-kechaklar, sochlariga va kaftlariga xina surtish va qoshlarni bo’yash bilan bandlar. Shu bilan birga, ular sog’lig’iga umuman g’amxo’rlik qilmaydilar: yalangoyoq yurishadi, zax va qorong’i uylarda yashaydilar. Keyinchalik ular kasal bo’lishadi. Shunday qilib, ularning yoshligi behuda o’tib ketmoqda” [16].

Tatar yozuvchisi Jamil Kermenchikli ham qrim-tatar ayollarining taqdiriga kuyinchaklik bilan yondashgan. U xalqining shonli o’tmishiga ishora qilib, qo’rqmas onalarning jasoratlarini eslab, quvonadi va zaifa qizlari nima ahvolga tushib qolganini ko’rib, umidsizlikka tushadi va buni shunday ifoda qilgan edi: “Nega bir paytlar jang maydoniga erkak bilan teng yetib kelgan qo’rqmas tatar ayollarining hozirgi boyaqish qizlari shunchalik qo’rqoqki, ular hatto quyosh nuridan ham cho’chib ketishadi. Ularni toza havodan nafas olish huquqidan mahrum qilishsa-da, singan oyoqlari qonga belashsa-da, hatto ovoz chiqarishga ham jur’at etolmaydilar” [17]. Kirmenchekli so’zda chizgan jasur ayol siymosi Ismoil Gaspiralinining “Arslon qiz” asaridagi Guljamolni eslatadi. Guljamol – Uchturfon aholisini itoatsizlik holatlarida qo’lga olish va o’lim bilan tahdid qilgan Xitoy jangchisiga yakka o’zi qarshilik ko’rsatgan qiz. Shahar zodagonlarining zaifligidan xafa bo’lib, yashirincha harbiy zirh kiyib, otliq, erkak niqobi ostida butun armiyasini hujumga olib borishga muvaffaq bo’lgan.

“Tarjimon”, “Vatan xodimi” gazetalari, “Olami nisvon” jurnali ta’siri ostida ayollar ozodlik harakati rivojlanib borgan. Shunga qaramay, Qrimdagi ayollarning aksariyati o’rnatilgan an’analar va o’zlarining xurofotlari ostonasidan o’tishga jur’at eta olmadilar, deya yozadi T.N.Karimov [13]. O’sha paytdagi mashhur rejissyor Jalol Meinov qrim-tatar teatri hayotidagi eng qiziqarli faktlarni eslashicha, qariyb 1914-yilgacha sahnadagi barcha ayollarga tegishli rollarni erkaklar ijro qilishga majbur bo’lgan [13]. Banaqa vaziyat faqat musulmonlar jamiyatiga xos emas edi. Rim teatri sahnasida ayol obrazining sahnalashtirilishi haqida nemis faylasufi I.V.Gyote “Rim teatri-da erkaklar tomonidan ijro etilgan ayollar rollari” maqolasida shunday yozadi: “Qadimda, san’at va axloqiy tamoyillar eng rivojlangan davrda, ayollar teatr sahnasiga yaqinlashtirilmagan. O’sha paytdagi pyesalar ijrosi ayollar ishtirokisiz amalga oshirilgan yoki ayollar rolini zarur ko’nikma va epchillikka ega bo’lgan aktyorlar ijro etishgan [5].

Shuningdek, Jamil Kermenchikli erksiz tatar qiziga “Uchrashganda” she’ridagi satrlar bilan quyidagicha murojaat qiladi:

*Ot boshingdan bu qo’rqinchli kafanni,
Zulmat ichra qolganing yetar.
O’lgandan so’ng kafan kiyib to’yarsan,
Ortiq kiyma bu kafanni o’lguncha! [13] (Tarjima bizniki – N.X.)*

Shoir paranjini kafanga qiyoslamogda. U ayoldan hozirgi holatini oqilona baholashni va o’zi uchun yangi ma’no topishni talab qiladi. Ortiqcha uyatchanlik, yolg’on xurofotdan qutulishga chaqirgan Jamil Kermenchikli ayolning o’z dinidan butunlay voz kechishga da’vat etmaydi. Uning fikricha, madaniyatli musulmon ayol madaniy jihatdan qoloq ayoldan ko’ra Vatanga ko’proq manfaat keltira oladi. Ismoil Gaspirali ta’kidlaganidek, haq-huquqi toptalgan ayollar mil-latning rivojlanishiga hatto to’sqinlik qiladi. Ular aholining teng yarmini tashkil etar ekan, hur fikrlovchi ayollar safini to’ldirish muhim edi.

XX asr boshida Turkiston o’lkasida harakat qilgan jadid va qadimchilar erkak va ayollar-ning haq-huquqlari masalasida ham chiqisha olmagan edi. Bunday qarama-qarshilik boshqa turkiy xalqlar, xususan, tatarlarda ham tug’ilgan edi. Davriy matbuotda ayrimlar ayollarning huquqlari erkaklar bilan teng bo’lishi kerakligini uqtirmoqchi bo’lsa, boshqalari erkaklar har tomonlama ayollardan ustun ekanligini ta’kidlamogchi bo’ladi [3]. Bu maqolalar “Al-isloh” va “Al-izoh” jurnallaridagi maqolalar bilan deyarli bir xil.

Darhaqiqat, tatar ayollarining mashhur jurnallaridan biri “Suyumbeka”da xotin-qizlarning ta’lim olishi va ularning haq-huquqlari tiklanishiga oid ko’plab maqolalarning mualliflari ayollar edi. Bular ichida eng faollari Faxrilbanat Sulaymoniy, Zaynab Valieva, Bog’bo’shan (Muminova), Mag’ro’y Muzaffariya, Gulsum Tereshkaviy va boshqalar edi. Chunonchi, Z.Valieva “Tatar ayollarining o’tmishi va kelajagi” maqolasida tatar ayollariga berilgan baho va muallif ayrim erkak afandilar tomonidan oliy maktablarni bitirgan rus xonimlari bilan hatto diniy ilm maktabini bitirmagan tatar ayollarini solishtirish noto’g’ri, deb biladi. Ayollarga adolatsiz munosabatda bo’layotgan erkaklarni ismlari bilan keltirib, ularga murojaat qilib, tanqid qiladi [3].

Najib Oja Fozil “Tatar qiziga” she’rida xotin-qizlar ozodligi va ta’limi masalasini ko’tarib, yosh tatar ayolini xurofot va bid’atga asoslangan eski urf-odatlardan voz kechishga undaydi:

*Bilmam, ne kutasan shu naqshli kashtali
Ipak yengli ko’ylakdan-u to’qilgan ro’molingdan,
Erkingni to’sadigan, noqulaylik yaratgan?*

*Yopinma, Tatar qizi! Gul yuzing sarg'aytirma,
Qimmatbaho kunlaring "Oq libos" bilan qoraytirma! [14] (she'r tarjimasi – N.X.)*

Shoir bir kishining rivojlanishi tsivilizatsiyaning umumiy taraqqiyotini belgilashiga ishonch bildiradi, kelajak onalarini tarbiyalash zarurligini uqtiradi: bugun bola bo'lsang-da, ertaga sen ona bo'lasan, aynan sen farzandlaringni "xalq uchun!" tarbiya qilasan.

Shunday qilib, "Suyumbeka" jurnalida xotin-qizlar mavzusida muhokamalarda ishtirok etgan ayollar gender tushunchasini shakllantirdilar, unda erkaklar zo'ravonligini fosh qilish, otalar va erlar tomonidan qilinayotgan zug'umdan xalos bo'lishga chaqiriqlar, shuningdek, erlarga moliyaviy qaramlikdan qutulishga da'vatlar aks etgan edi. Maqolalar mazmunidan ko'rinadiki, tatar ayollari birmuncha jasoratli, qat'iyatli va haq-huquqini talab qila oladigan jur'atli bo'lishgan, xotin-qizlarning ta'lim olishi uchun qat'iyat bilan kurashgan.

Mukammal oila va turmush qurish uchun er va xotin zamona yangiliklaridan barobar bo-xabar bo'lmog'i kerak. Buning uchun har birlariga ilm-ma'rifat eshiklari ochiq bo'lmog'i kerak. Bu g'oya deyarli barcha umumturkiy adiblar ijodida mushtarakligiga amin bo'ldik. Jumladan, qrim-tatar shoirlari B.Choban-zade, A.Giraybay, N.Chelebidjixan, M.Nuzet, U.Ipchi, A.Odabash, Z.Djavitobeli, J.Kermenchiklilarning asarlarida tatar xotin-qizlarining nochor qismati, to'rt devor ichidagi zimiston kunlar, tengsiz nikoh-oila tufayli zavol ko'rayotgan taqdirleri haqida so'z boradi.

Mashhur erk kuychisi Cho'lpon yozgan "Sharq qizi", "O'zbek qizi uchun", "Men va boshqalar", "Er asiralari" kabi she'rlarda ham ana shu muammolar qalamga olingan:

*Faqat, men bir o'zim, Sharqning bir qizi
Bahor kelganini ko'rmay qolaman:
Uzun, qora qishning ketmasdan izi
Uning do'sti – kuzni kutib olaman [11]. ("Sharq qizi")
Menda-da qanot bor, lekin bog'langan...
Bog' yo'qdir. Shox yo'qdir. Qalin devor bor:
So'zlari sadafdek, tovushi naydek
Kuyim bor...uni-da devorlar tinglar... [11] ("Men va boshqalar")*

Bu misralar xotin-qizlar fojiasi nafaqat o'zbek ayollari, balki butun Sharq xotin-qizlari taqdiriga bitilgan yozuqligiga dalolat qiladi.

Adibning yuragini og'ritgan alam va hasrat, "er asiralari"ning ozodligi haqidagi orzu-istaklari ko'p o'tmay shoirning "Qor qo'ynida lola", "Kecha va kunduz" kabi nasriy asarlariga ko'chdi.

"Ayollarning haq-huquqlari erkaklarnikidan kam emasligini, shundan kelib chiqib, ularning jamiyatdagi mavqei ham erkaklarning ijtimoiy darajasida ekanini, bizningcha, Fitrat jadidlar ichida nisbatan birinchilardan bo'lib e'tirof etdigina emas, balki isbot etdi ham" [2]. Ibratli oilalar harakati bilan tug'iladigan mukammal turmush manzarasi va komil jamiyat haqidagi tavsiyalar Fitratning "Rahbari najot", "Oila", Said Ahroriyning "Oila kitobi" kabi risolalarida aks etgan.

Tahlillardan ko'rinadiki, xotin-qizlarning erki va ozodligi masalasi ular uchun muvofiq va munosib nikoh-oila qurishdan boshlanishi asarlar mundarijasiga singdirib borilgan.

Jadid she'riyatidagi yangilanish ilk bor an'anaviy aruz janrida namoyon bo'ldi. Bu turning janrlariga ma'rifatli, ziyoli, huquqini tanigan ayollar obrazi kirib keldi. Dilshodi Barno, Anbar Otinlar boshlab bergan an'analar keyinroq Tavallo, So'fizoda, Hamza, Cho'lpon kabilar ijodida yanada sayqal topdi. O'tgan asrning 20-yillarigacha yaratilgan she'riy asarlarda ham ilm-ma'rifat g'oyasi o'z dolzarbligini yo'qotmadi.

Ozarbayjon shoiri Jalil Mamadqulizoda qofiyabozlikni, mazmun va vaznni qofiyaga qurbon keltirishni va she'r yozganda eski ishq mavzusining siyqa takrorini tanqid qilar ekan, tagmatnda ilm-irfon va ma'rifatli ayolni yetishtirish masalasi ko'ndalang turadi: "...qirq besh manzum asarda qirq besh yorning, ya'ni qirq besh ilmsiz musulmon qizining qora sochlarini va qirmizi yanoqlarini qofiyaga tuzublar. Natija: natijada millat avom, millat johil, millat och!..." [18].

"Demak, adabiyotdagi an'anaviy estetik qimmatlar endi zamon talabiga javob bermay qoldi. Faqat xalq manfaatini himoya qilishga qodir so'zgina yashashga haqli. Muhabbat – avvalo millatga, yurtga izhor etilmog'i lozim", – deydi adabiyotshunos Adiba Davlatova. Ajziy ijodiga baho bergan Vadud Mahmud esa: "qosh, xol, xat, zulflardan foyda chiqmaslig'ini va bu kalimalarni "hayotilashtirmak" kerakligini chin tushunganidan bu so'zlarga boshqa rang bera boshlaydi" deb ijtimoiylikka xayrixohlik bilan munosabat bildiradi [4].

"Bir suratdagi har bir qalamning o'z muqaddas vazifasi bor: birinchi navbatda millatning xushbaxtligi yo'lida xizmat etmak" [18] deb aytilgan so'zlarda adabiyot qudrati, da'vati ko'plab muammolarni bartaraf etishi g'oyasi ilgari suriladi. Adabiyotga bunday yangicha yondashuv o'zbek jadid ziyolilarida ham uchraydi. Mahmudxo'ja Behbudiy Fitratning "Munozara" asariga yozgan taqrizida uni foydali asar deb e'tirof etar ekan, buning sababi undagi ijtimoiy masalalar talqini ekanini ham aslo yashirmaydi: "Farangiy va Mudarris tilidan bu muhim bahslik risolani tahrir etuvchi vahmi zoing'a arzi tashakkur qilarman. Inshoollo, bu risola buxoriylarni uyg'onmoqig'a bois bo'lub, "Munozara" muharririni rahmat ila yod etarlar" [19].

Fitrat "Munozara"sida har bir inson, u xoh erkak bo'lsin, xoh ayol bo'lsin, ilm olishi kerakligi, ularning daxlsizligini ta'minlash, ijtimoiy kelib chiqishidan qat'i nazar, teng huquqli bo'lishi, amal-mansabni suiste'mol qilish, poraxo'rlik, fahsh kabi illatlarni daf qilish, millat istiqboli uchun poydevor bo'ladigan barkamol avlod tarbiyasi va bunda xotin-qizlarning hissasi, ulushi va mas'uliyati nihoyatda cheksiz ekani bot-bot takrorlanadi.

Nozimaxonim "Ayo mahkumalar..." g'azalida tutqun o'zbek ayollariga murojaat etib, qo'shni turkiy qizlaridan ibrat olishni, ular kabi jaholatni yengib chiqishni, bid'atdan qutulishni, erkin nafas olib yashashni uqtiradi:

*Boqingkim, o'zga millat qizlari na yerlarga yetmush,
O'qub ilmu hunarlarni, ki hikmat sirrini bilmush,
Bilib o'z e'tiborin ham huquqini tanib olmush,
Asrlar eltg'on ul bid'at uyqusidin uyg'oning!*

Shoiraning eng katta orzularidan biri savodli, o'qimishli, har hikmat sirini biladigan, o'z huquqini tanigan ziyoli qizlarni ko'rmoq edi. Jamiyatdagi barcha qoloq illatlar, ziddiyatli qarashlar fikri ochiq ziyoli qatlam tomonidan tanqid qilindi va bularning barchasi badiiy asarlarda o'z in'ikosini topdi.

She'riyatda davr voqeligi ruhiy holat bilan uyg'un holda aks etib bordi. Xususan, Cho'lpon, Said Ahroriy kabi ijodkorlar davrning ayanchli manzaralariga loqayd bo'lmasdan, ularga chora izlagan. Cho'lponning "Binafsha" she'rida yolg'iz taskini faqat o'z qalamida qolgan millatparvar insonning tuyg'ulari bilan yuzlashasiz:

*Binafsha, shunchalar chiroyli yuzing bor,
Nimaga uzoqroq kulmaysan?
Binafsha, shunchalar tortguvchi ko'zing bor,
Ko'nglimga isriklik to'kmaysan?*

Go‘zal va betakror yaratiq bo‘lmish binafsha eng xokisor gul bo‘lganidan shoir uning bu xususiyatida millatning ruhiy ahvolotini ko‘radi. Shunchalar “chiroyli yuzi”, shunchalar “tortguvchi ko‘zi” bo‘la turib, binafsha lirik qahramon – oshiq ko‘ngliga “isiriklik” to‘kmaydi.

*Binafsha, go‘zalim, qayg‘ilim, kelmaysan,
Qayg‘ing zo‘r, qayg‘imni bilmaysan:
Sevgimni sezmaydan,
Menga bir kulmaydan.*

Shoirning “Binafsha”si ham “Sharq qizi”ni yodga soladi. Unda ezilgan, toptalgan, yanchilgan xalq gavdalanadi. Lirik qahramonni ayol timsolidagi yurt, vatan o‘ziga oshiq qilgan. Shoir binafshaga oshiqqligini “go‘zalim”, “qayg‘ilim” degan sifatlashlarda namoyon qiladi. Ayni kayfiyatdagi misralar tatar ma‘rifatparvar shoiri Zokir Rameev (Dardmand)da ham uchraydi:

*Ayttilar kim, bir baxtsiz
Elga oshiqsan, faqir
Bir qizardim, boz bo‘zardim...
Qandoq tonay?...tonolmadim!
Qandoq tonay?...tonolmadim!!! [9]*

She‘rning lirik qahramoni Farhod singari ishq yo‘lida, ya‘ni vatanga, millatga ishq yo‘lida mashaqqatlar chekishga, xuddi Majnun kabi sahrolarni darbadar kezishga tayyor. “Men ham sevaman” she‘rida ko‘kka iltijo qilayotgan lirik qahramon oydin kechalarda yolg‘iz qolib, yorug‘ yuduzlardan sevgi kutadi. Barcha go‘zallikni sevgi deb o‘ylar ekan, lirik qahramon aldanganini ham yashirmaydi. Lekin nima bo‘lsa ham, sevgidek buyuk tuyg‘udan tonmaydi, aniqrog‘i, Dardmand yozganidek, tona olmaydi:

*Endi har nafasda yana kuyaman,
Faqat Majnun bo‘lib elni sevaman.*

Cho‘lpon o‘z orzu-istaklarini satrlar qatiga yashirar ekan, xotin-qizlarning tor va biqiq jamiyati dan kuni kelib ozodlikka, erkinlikka erishishiga ishongan edi. Vadud Mahmud go‘zal ta‘rif etganidek, Cho‘lpon “ko‘nglida yig‘lagan malaklarning sharqning onalari, juvonlaridan iborat ekanini qancha ochiq, muassir va e‘joz bilan tasvir etadir”. Shoir “elining bu kungi ruhi, holi”ni sezgan edi, yurtining “badanini asramoq, qo‘rumoq uchun” qo‘liga qalam olib kurashga otlangan edi.

Buyuk nemis faylasufi I.Kant har bir davrning o‘ziga xos qiyofasi borligini yozganida haqli edi. Uning ahamiyati shundaki, davr taraqqiyoti ayollarning intellektual darajasi bilan belgilanishidadir. Uning fikricha, ayol kishi har qanday taraqqiyot shakli mavjudligining mezoni va asosidir.

XX asr boshida ilm-ma‘rifatli, o‘qimishli, dunyoqarashi keng, erkin fikrli o‘zbek qizlari kamligi A.Davlatovanning shu munosabat bilan aytilgan muqoyasasida o‘rinli bildirilgan: “Gaspirali asarlarida estetik ideal qahramon hisoblangan ayollar obrazi o‘zbek adabiyotidagi shu kabi qahramonlardan farq qiladi. Gaspirali orzusidagi qizlar o‘qimishli bo‘lish bilan bir qatorda erkin fikrli, o‘z taqdirini o‘zlari belgilay oladigan mustaqil, bir oz yevropalashgan bo‘lsa, o‘zbek adabiyotida esa bu holat kuzatilmaydi” [6].

Gaspirali orzulagan qizlar Turkiston o‘lkasida sekinlik bilan bo‘lsa-da, orta borgan. Qo‘qonlik Tojiya ismli ayol 1906-yilda xotin-qizlar jurnaliga o‘zbek ayollari nomidan ziyoli tatar ayoliga arzu

shikoyat maktubini yozgani haqida ma'lumotlar mulohazalarimizni tasdiqlaydi: "Hurmatli Shafiqa xanum, biz kamtarona holda quyidagilarni ma'lum qilamiz... Hammaga ayon bo'lsa kerak, bunda Rossiyada erkinlik, huquqlar, o'sish va islohotlarga katta ahamiyat berilayapti. Musulmon ayollari ham o'ziga xos haftalik nashrga ega va ular o'z fikr-mulohazalari, savollari va takliflarini yozib yuborishga qodirligi ma'lum. Bunga faqat barakallo deymiz! Ammo, biz Rossiya markazida faoliyat ko'rsatayotgan musulmon ayollariga minnatdor holda, bu yerda o'z vazifalarimizni ayni darajada bajara olishga imkonimiz yo'qligidan afsusdamiz. Boshqalar astoydil harakat qilarkan, biz, Sartiya musulmon ayollari ko'p narsadan bexabar, hamon uyqudamiz. Ro'znomaning faqat bir necha satrlarida, biz, Sartiya musulmon ayollarining Qrim va Qozon ayollariga nisbatan o'z huquqlarimiz haqida bilimga ega emasligimiz haqida yozilsaydi! Agar bizning ahvolimiz haqida bayon qilinsa, kelajagimiz islohotlar orqali yaxshilanishi mumkin va biz o'z huquqlarimizga ega bo'lardik. Biroq bu amalga oshadimi? Ox, bu qashshoqlik! Biz hammamiz ilm va ta'limga muxtojimiz! Biz hozir bilim olmasak, kelajakda ham buning iloji bo'lmaydi. Faqat yuzdan bir musulmon ayoli yozish va o'qishni bilishini ta'kidlash lozim. Bu jahonda biz kabi musulmon ayollaridek huquqlaridan mahrumlar bo'lmasa kerak... Biz o'z farzandlarimizni o'zimiz kabi ilmsiz qilib tarbiyalashni istamaymiz. Biz, farzanlarimiz uchun qizlar maktabi ochishga urinayotgan No'g'ay o'qituvchilariga yordam qila olmayapmiz. Bizning ilm olishga bo'lgan urinishlarimiz bizga yo'l ochib bermay, qiyinchilik tug'dirib, dong qotib qolganimiz tan olinishi zarur. Agar shu yo'lda davom etadigan bo'lsak, bir kun, biz, musulmon ayollarining nomi tarix sahifalarida nafrat bilan tilga olinishi tayin. Bizga o'z holimizni o'zgartirishga, islohotlarni amalga oshirishga, (ulardan) o'rnak olishga izn bering! Farzandlarimiz, o'g'il va qizlarimizni No'g'ay maktabiga yuborishga yo'l bering!" [15].

Bu maktub nihoyatda noyob manbalardan biridir. Xat muallifi Tojiya turkistonlik o'zbek ayoli. Murojaatda yozilishiga ko'ra, u o'zbek xotin-qizlarining zamonaviy ta'lim olishini talab qilyapti. U Rossiyadagi musulmon ayollari deganda tatar millatiga mansub ayollarni nazarda tutgan. Chunki Tojiya o'zbek xotin-qizlari zamonaviy ta'limni musulmon ayollaridan olishini har jihatdan to'g'ri, deb hisoblagan. Darhaqiqat, shunday bo'ldi ham. Turkiston xotin-qizlari uchun ko'plab maktablar ochildi. U yerda, asosan, tatar ayollari ta'lim berishdi. Lekin buni qarangki, bir qarashda "xolis yordam" bo'lib tuyulgan bu "imkoniyat" zamirida ham chor Rossiyasining g'arazli manfaati yotganini tadqiqotchi D.Nasretdinova zukkolik bilan ilg'agan: "Turkiston Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingach, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohalarida tub islohotlar o'tkazildi. Mustamlakachilar o'lkada hokimiyatni yanada mustahkamlash, o'z hukmronliklarini uzoq vaqt saqlab turish sa'y-harakati bilan bog'liq siyosatni olib borganlar. Bu mahalliy aholini uzoq vaqt qaramlikda ushlab turishning yagona yo'li edi. Mustamlaka ma'muriyati mazkur siyosatni amalga oshirishni, avvalo, maorif tizimida islohotlar olib borish, rus-tuzem maktablarini tashkil etishdan boshladi. "Sodiq" fuqarolar faqatgina erkaklardan iborat bo'lmay, ayollarni ham bu jarayonga jalb etish ustuvor vazifa sifatida qaraldi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad imperiya manfaatlariga "sadoqat" ruhini shakllantirish hamda hukumat tarafdorlarini ko'paytirishdan iborat edi. Shunday maqsadlarda turli yo'nalishdagi qizlar maktablari tashkil etildi. Mazkur maktablarga mahalliy millat ayollarini jalb etishda hukumat tomonidan tili, dini va madaniyati bir-biriga yaqin bo'lgan tatar ayollaridan vositachi sifatida foydalanildi" [9]. Tatar muallimalarini Turkistonga yollashdan asosiy maqsad – imperiya manfaatlariga sadoqat ruhini shakllantirish va hukumat tarafdorlarini ko'paytirish bo'lgani shak-shubhasiz.

Bu o'rinda tadqiqotchi mazkur hodisaning xayrli tarafi bor edi, deb hisoblaydi: "...arxiv ma'lumotlariga qaraganda, turli xil yo'llar bilan bo'lsa ham tatarlar mahalliy millatlar vakillari bilan hamkorlik qilishga intilgan. Bundan maqsad ruslashtirish siyosatining salbiy oqibatlaridan ma-

halliy millatlarni saqlab qolishdan iborat bo'lgan. Shu maqsadlar yo'lida ular Turkistonga xizmat vazifalarini o'tash uchun oilaviy tarzda yoki yakka tartibda tashrif buyurib, erkaklar tomonidan o'g'il bolalarni, tatar ayollari esa mahalliy millatlar qizlarini o'qitish ishlarini olib borganlar" [9].

Millat tarbiyasida ma'rifatli onaning zarurati, ya'ni xotin-qizlar savodxonligi masalasi she'riyatga olib kirildi. Xotin-qizlar ozodligi el-yurt ozodligi, erkinligi g'oyalariga parallel ravishda tasvirlandi. Bu masalalarning dolzarblik kasb etishida matbuot hal qiluvchi maydon bo'lib xizmat qilgan. Boshqacha aytganda, ijtimoiy hayotda faol ayol timsoli adabiy asarga matbuot daryosi bilan sizib bordi. Urg'u beriladigan jihat shuki, o'sha davrda yashagan onalar, opa-singillar savodxonlikka oid targ'ibot ishlarini va o'z g'oyalarini davriy matbuotda nashr etilishida tashabbuskor bo'lishdi. Bu hodisa qardosh o'lkalarda yuz berdi. Xususan, qozoq tilida "Ayal tandigi" (1929), ozarbayjon tilida "Sharq qodini" (1924-1927), tatar tilida "Ozod xotin" (1927-1929) kabi jurnallar faoliyati ayollarning sa'y-harakatlari bilan yo'lga qo'yilgan. Ularning tamaddun sari qo'ygan sobit qadamlari tahsinga sazovor edi.

O'zbek tilidagi ilk xotin-qizlarga bag'ishlangan jurnal dastlab "Yangi yo'l" (1926) deb atalgan bo'lib, 1930-yilga kelib "Yorqin turmush", 1941-yildan esa "Saodat" deb nomlana boshlagan. XX asr boshida o'zbek matbuoti anchayin rang-barang, dolzarb mavzudagi maqolalar, boz ustiga, rangin suratlariga boy bo'lganini birgina mazkur oynomadan bilib olsa bo'ladi.

Nafisaning "Savodsizlikni bitirishda yangi kuchlar"; Rahimova Xosiyatning "O'lka o'zbek xotin-qizlar bilim yurti", "Xotin-qizlar uchun hozirliq qurslari", "Bolalar tarbiyasi to'g'risida zarur maslahatlar; "Xotin-qizlar klubi va uning vazifalari" (A.J. imzosi bilan berilgan); Maryam Murod qizining "Chaqaloq tarbiyasi va onalar vazifasi", "Xotin-qizlarni qaytadan tayyorlash kursi"; Mirxo'jaevning "Savodsizlar kursi"; R.Nosir qizi "Toshkent o'lka xotin-qizlar yurti"; Abdullayevning "Bizga sog'lom ona va bolalar kerak"; I.Sayfulmulukning "Onalik xotinning ijtimoiy vazifasidir"; Q.Sayfulmulukovning "Xotin-qizlar o'rtasida sog'liqni saqlash bilimlarini tarqatish ishi"; Qoriyeva Ma'sumaning "Bilimlik murabbiyalar yetishtiraylik, "Navbatdagi vazifalarimizning zo'ravoni" (Xotin-qizlar maorifi masalasi) (G'.R. imzosi bilan berilgan); "Xotinlarda uyg'onish" (Sh. imzosi bilan berilgan) kabi maqolalarida ijtimoiy hayot, mavjud shart-sharoit, ehtiyojidan kelib chiqqani hisobga olinsa, eng ko'p murojaat qilingan mavzu xotin-qizlar savodxonligi va ma'rifati masalasiga taqalgan.

Bibixonimning "Xotin-qizlar orasiga ong-bilim tarqatuv"; "Xotin-qizlarga nashri maorifi"; Anqaboyning "Bizga o'qigan xotin-qizlar kerak"; A.Niyoziyning "Xotin-qizlarni o'qitish kerak"; "Xotin-qizlar maorifi" (S. imzosi bilan berilgan); G'ozzi Yunusning "Xotin-qizlar maorifi"; "Xotinlarni maktablarga jalb qilingiz" maqolalari deyarli bir xil mavzuda, biri ikkinchisini takrorlab, to'ldirib kelgan. Xususan, Abdulla Avloniy 1919-yilda Toshkentda ochilgan "Dor ul-muallimat" munosabati bilan "Er ila xotun" deb nomlangan she'rini e'lon qilgan bo'lsa, Hamza Hakimzoda Niyoziy esa "Muhtarama onalarima xitob", "O'zbek xotin-qizlariga", "Chin ozodlik davri keldi, sizlar hamon" kabi she'rlarini, "Qalbga bilimni yo'lini ochaylik", "Millat – ma'rifat bilan tirik" nomli maqolalarini, Abdulhamid Cho'lpon Andijonda "Ko'mak" hay'ati tomonidan tashkil etilgan kurslar munosabati bilan "Savod qurslari", "Hozirliq qurslari", "Xotin-qizlar uchun savod kurslari" singari maqolalarini dastlab matbuotda e'lon qilishgandi. Shuningdek, muntazam maqola va she'rlar e'lon qilgan ilk jurnalist va shoira Xosiyat Tillaxonova, Maryam Sultonmurodova, Sobira Xoldorovalar ham maorif ishlariga katta ulush qo'shishgan. 1926-yil 8-martda "Qizil O'zbekiston" gazetasida Sobira Xoldorovanning "Xotin-qizlar maorifi", ayni yilning 18-fevralida Oydinning "Xotin-qizlar zamon kishisi bo'lsin" maqolalari e'lon qilingan.

M.Qoriyevaning "Yangi yo'l" jurnalining 1928-yil 7-sonidagi "Bilimlik murabbiyalar yetishtiraylik" maqolasi xotin-qizlar savodxonligi va bolalar tarbiyasiga bag'ishlangan. Uning

fikricha, “Xotinlar ozodlig‘i uchun eng avvalo ularning bolalari to‘g‘risida ko‘ngillarini tinchitish zarur”. U maktab va bog‘chalarga tayyorgarlik kurslarini tamomlagan bilimli murabbiyalarni olish kerakligini alohida ta’kidlaydi: “Maktabgacha tarbiya ishlarida ilgaridan tayyorlig‘imiz yo‘q, pedogugiya fani bilan oshnolig‘imiz juda ozdir. Hozirda fan bilan qurollang‘an, o‘z ishini suyguchi murabbiyalar tayyorlash ishi eng zarur vazifamizdir” [20].

1926-yildan 1929-yilga qadar muntazam ravishda chop etilgan “Yangi yo‘l” jurnali xotin-qizlar ma’rifatini targ‘ib qilgan dastlabki xotin-qizlar jurnallaridan biri bo‘lib qoldi. Jurnal sho‘rolar tuzumi davrida chiqqani bois sobiq sovetlarning muayyan g‘oya, mafkurasini aks ettirgani tabiiy. Zero, uning mundariyasi ommatan noma’lum bo‘lsa-da, o‘zbek xotin-qizlarining ilmu ma’rifati, ziyosi, dunyoqarashi shakllanishida muhim o‘rin tutuvchi manba sifatida muhim va e’tiborga loyiqdir.

Mutaassiblik, ilmsizlik balosi Anbar Otin, Nozimaxonim, Avloniy, Hamza, Cho‘lpon, Fitrat ijodida jabrdiyda va mazluma xotin-qizlar timsolida yorqin aks etgan, ayol qismati jamiyat qismati ekaniga urg‘u berishgan. Jamiyat uchun har tomonlama barkamol avlodni yetishtirishda, eng avvalo, barkamol oila, barkamol ona bosh zamin bo‘lishini anglab yetgan jadidlar xotin-qizlar orasida ilm-ma’rifat targ‘ibi masalasiga jiddu jahd bilan kirishdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. A.L. Xitoy xotin-qizlari: eski odat qurbonlari // Yangi yo‘l, 1927. №2.
2. Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. –Toshkent: O‘zMK nashriyoti, 2007.
3. Брилева Д. О женщине и устами женщины: мусульманка в татарской периодической печати начала XX в. // Гендерные стратегии и дисциплинарные практики, №2(36). –Казан, 2018.
4. Вадуд Махмуд. Танланган асарлар. –Тошкент: Маънавият, 2007.
5. Гете Иоган Вольфганг. Об искусстве и литературе. Собрание сочинений. В 10-ти томах. 10-том. –Москва: Художественная литература, 1980.
6. Давлатова А.Р. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиётида эстетик идеал муаммоси. Филол. фан. номзоди ... дисс. –Тошкент, 2011.
7. Дилишод. Анбар Отин. –Тошкент: ФАН, 1994.
8. Насретдинова Д. Туркистон маданият ҳаётида татар аёллари. –Toshkent: Yangi nashr, 2015.
9. Нигматуллина Ю. Национальное своеобразие эстетического идеала. Изд-во Казанского университета, 1970.
10. Тихонова Н.Е. Исмаил Гаспринский и его протоевразийские идеи. – Санкт-Петербург, 2016.
11. Чўлпон. Яна олдим созимни. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1994.
12. <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-zhenschiny-v-videnii-ismaila-gasprinskogo-perevod-na-russkiy-yazyk-ocherka-i-gasprinskogo-zhenschiny/viewer> // Абибуллаева Э. Роль женщины в видении Исмаила Гаспринского (перевод на русский язык очерка И.Гаспринского “Женщины”) Крымское историческое обозрение, 2015, №1.
13. <https://ana-yurt.com/qrt/content/problema-emansipacii-zhenshchiny-v-tvorchestve-dzhe-milya-kermenchikli> // Керимов Т.Н. Проблема эмансипации женщины в творчестве Джемиля Керменчикли // АНА ЮРТ урф-адетлеримизни унутмайыкъ.
14. <https://whysavelanguages.wordpress.com> // Maksym Mirieiev, 2012. Просветительские идеи в творчестве писателей крымскотатарской диаспоры Румынии в конце XIX – первой половине XX вв.

-
15. https://www.uzanalytics.com/tarix/3330/#_edn1 // Матяқубова Д. Ўзбекистон аёлининг янги қиёфаси: У қандай шаклланган? XIX-XX аср аёлларининг модернизацияга чақируви.
16. *Kavkasiyada müsleme hanımlar* // *Alem-i nisvan*, 1906. № 1. –S.3.
17. *Kermençikli C. bu da bir nev insaf* // *Millet*. – 1917, iyül 21; Джемилъ Керменчикли. *Ма-бих-иль ифтихарым – къырымлыкътыр меним гъурурым. Макъалелер ве шиирлер джыйынтыгъы* / Тертип этиджиси Т.Н. Киримов. – Акъмесджит: Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2005. – 135 с. – С. 28.
18. Жалил Меммедгулузаде. /Молла Несреддин/ Фелъетонлар, мегалелер, хатирелер, мектублар. Азербайжан университети нешријјаты. – Бакы, 1961. – С. 649.
19. Беҳбудий. “Мунозара” ҳақида. ТВГ, 1911. №73.
20. Қориева М. Билимлик мураббиялар этиштирайлик // Янги йўл. – 1928. №7. –Б.12.

